

توسعه فردی و تحول سازمانی

آسیب شناسی تربیت اجتماعی - شهروندی دانش آموزان دوره اول دبیرستان عراق مبتنی بر تحلیل محتوای کتب اجتماعی با تاکید بر استانداردهای شورای ملی

غسان صاحب فالح الفالح^۱، نگین جباری^۲، جلال شته جبر^۳، محبوبه سادات فدوی^۴

شیوه استناددهی: الفالح، غسان صاحب فالح، جباری، نگین،

جبر، جلال شته، و فدوی، محبوبه سادات. (۱۴۰۳). آسیب

شناسی تربیت اجتماعی - شهروندی دانش آموزان دوره اول

دبیرستان عراق مبتنی بر تحلیل محتوای کتب اجتماعی با

تاکید بر استانداردهای شورای ملی. توسعه فردی و تحول

سازمانی، ۲(۴)، ۸۰-۶۴.

۱. دانشجوی دکتری، گروه مدیریت آموزشی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

۲. دانشیار، گروه مدیریت آموزشی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران

۳. دانشیار، گروه مدیریت آموزشی، واحد ذی قار، عراق

۴. دانشیار، گروه مدیریت آموزشی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: neginjabbary@gmail.com

چکیده

تاریخ چاپ: ۰۱ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۳۰ دی ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۲۱ دی ۱۴۰۳

تاریخ ارسال: ۰۳ مهر ۱۴۰۳

هدف پژوهش حاضر آسیب شناسی تربیت اجتماعی - شهروندی دانش آموزان دوره اول دبیرستان عراق مبتنی بر تحلیل محتوای کتب اجتماعی با تاکید بر استانداردهای شورای ملی بود. این پژوهش از منظر هدف از نوع مطالعات توسعه‌ای و کاربردی است که به لحاظ رویکرد در زمره پژوهش‌های کیفی و از نظر روش گردآوری داده، پژوهشی اسنادی است که به روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. در این پژوهش در بخش تحلیل محتوا کتب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه و اسناد بالادستی کشور عراق تحلیل شدند. در بخش نظرخواهی دلفی ۴۰ نفر از متخصصان حوزه تعلیم و تربیت عراق به عنوان نمونه آماری در پژوهش مشارکت داده شدند. در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی و از پرسشنامه محقق ساخته در بخش نظرخواهی از متخصصان استفاده شده است. در پژوهش حاضر اطمینان پذیری و تائید پذیری داده‌ها تائید شده است و تحلیل کیفی توسط دو کد گذار انجام شده است و میزان توافق ارزیابان برای تحلیل‌های انجام شده ۷۹/۶ درصد بدست آمده است. داده‌ها و اطلاعات بدست آمده در بخش مرور نظاممند به روش تحلیل مضمون و در بخش نظرخواهی از آزمون‌های توصیفی مانند میانگین، میانه و فراوانی و آزمون استنباطی کندال (W) استفاده شده است. نتایج تجزیه و تحلیل مضمونی بعد از دسته‌بندی کدهای اولیه در ۴ مضمون سازمان‌دهنده (هدف (شناختی، عاطفی و مهارتی)، محتوا، راهبردهای یادگیری و یاددهی و ارزشیابی شناسایی کرده است که مضمون فراگیر برنامه تربیت اجتماعی و شهروندی برای دانش‌آموزان مدارس متوسطه را شکل داده‌اند؛ در این بین میزان توافق متخصصان در شاخص‌های استخراج شده مناسب گزارش شده است. شناسایی دقیق چالش‌ها و مرتفع کردن آن در مدارس متوسطه عراق نیازمند تدوین استانداردهای متناسب و داشتن ضمانت‌های اجرایی قوی است.

کلیدواژگان: تربیت اجتماعی - شهروندی، هدف، محتوا، راهبردهای یادگیری و یاددهی و ارزشیابی؛ مدارس متوسطه

این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت
دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0)

صورت گرفته است.

Personal Development and Organizational Transformation

Pathology of Social-Civic Education in Lower Secondary School Students in Iraq Based on Content Analysis of Social Studies Textbooks with Emphasis on National Council Standards

Ghassan Sahib Faleh Al-Faleh¹, Negin Jabbari^{2*}, Jalal Shanta Jaber³, Mahboubeh Sadat Fadavi⁴

1. PhD Student, Department of Educational Administration, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

2. Associate Professor, Department of Educational Management, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran

3. Associate Professor, Educational Management Department, Dhi Qar Branch, Iraq

4. Assistant Professor, Department of Educational Management, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

*Corresponding Author's Email: neginjabbari@gmail.com

How to cite: Al-Faleh, G. S. F., Jabbari, N., Jaber, J. S., & Fadavi, M. S. (2024). Pathology of Social-Civic Education in Lower Secondary School Students in Iraq Based on Content Analysis of Social Studies Textbooks with Emphasis on National Council Standards. *Personal Development and Organizational Transformation*, 2(4), 64-80.

Abstract

The aim of the present study was to examine the pathology of social-civic education in lower secondary school students in Iraq, based on content analysis of social studies textbooks with an emphasis on the standards of the National Council. This research, in terms of its objective, falls under developmental and applied studies and is categorized as qualitative in terms of approach. Regarding data collection method, it is a documentary research carried out using qualitative content analysis. In the content analysis section of this study, social studies textbooks of the lower secondary school level and the upper-level national documents of Iraq were analyzed. In the Delphi consultation section, 40 Iraqi education experts were selected as the research sample. The study employed a qualitative content analysis method and a researcher-made questionnaire for the expert opinion section. In this study, data reliability and confirmability were confirmed, and the qualitative analysis was performed by two coders. The inter-rater agreement for the conducted analyses reached 79.6%. The obtained data and information in the systematic review section were analyzed using thematic analysis, and in the Delphi section, descriptive statistics such as mean, median, and frequency, as well as the inferential Kendall's W test, were used. The results of the thematic analysis, after categorizing the initial codes, identified four organizing themes (objectives [cognitive, affective, and skill-based], content, teaching and learning strategies, and evaluation), which together shaped the overarching theme of the social-civic education program for lower secondary school students. Among these, the level of expert agreement on the extracted indicators was reported as adequate. Accurate identification of the challenges and addressing them in Iraqi secondary schools requires the development of appropriate standards and strong enforcement mechanisms.

Keywords: *social-civic education, objectives, content, teaching and learning strategies, evaluation; secondary schools.*

Submit Date: 24 September 2024

Revise Date: 11 January 2025

Accept Date: 20 January 2025

Publish Date: 20 February 2025

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

مقدمه

در عصر جهانی‌شده‌ی امروز، تربیت اجتماعی و شهروندی یکی از اساسی‌ترین رسالت‌های نظام‌های آموزشی به‌شمار می‌رود که هدف آن پرورش شهروندانی آگاه، مسئول، مشارکت‌جو و دارای هویت فرهنگی و اخلاقی است. در بسیاری از کشورها، به‌ویژه جوامعی که با چالش‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی مواجه هستند، توجه به ارتقاء سطح تربیت شهروندی در دوره‌های تحصیلی پایه اهمیت ویژه‌ای یافته است (Voloshyn, 2021; Shah et al., 2020). عراق به‌عنوان کشوری با سابقه‌ی تمدنی کهن و تجربه‌ی سال‌ها ناپایداری سیاسی، یکی از جوامعی است که نیاز مبرمی به بازتعریف مؤلفه‌های تربیت شهروندی در نظام آموزش رسمی خود دارد (Al-Tameemi et al., 2024). یکی از رویکردهای نوین برای تحلیل اثربخشی تربیت شهروندی در مدارس، بررسی محتوای کتاب‌های درسی اجتماعی از منظر هم‌راستایی با استانداردهای جهانی، نظیر مؤلفه‌های شورای ملی مطالعات اجتماعی ایالات متحده (NCSS)، است. این استانداردها در بردارنده‌ی ابعاد متنوعی چون عدالت اجتماعی، تنوع فرهنگی، مشارکت مدنی، مسئولیت اجتماعی، فناوری، هویت فردی و ارتباطات جهانی‌اند که به‌صورت نظام‌مند در برنامه‌های درسی کشورهای پیشرفته پیاده‌سازی شده‌اند (Kılınç, 2024; Al-Hawamdeh & Al-Jarrah, 2024). پژوهش‌های پیشین نشان داده‌اند که در جوامع در حال گذار، همچون عراق، بسیاری از این مؤلفه‌ها یا نادیده گرفته می‌شوند یا به‌شکل سطحی در کتب درسی گنجانده شده‌اند (Ermolenko, 2023; Iqbal et al., 2023). در بررسی کتاب‌های اجتماعی مدارس عراق، محققان به‌طور خاص بر سه محور اصلی تمرکز داشته‌اند: محتوا، روش‌های یاددهی و ارزشیابی. مطابق بررسی‌های بین‌المللی، کتاب‌های درسی در بسیاری از کشورهای خاورمیانه، بیش از آنکه بر مهارت‌های اجتماعی و تفکر انتقادی تأکید داشته باشند، به انتقال صرف اطلاعات تاریخی یا فرهنگی پرداخته‌اند (Sujastika, 2022; Alokiah & Obidat, 2022). این در حالی است که برای تحقق شهروندی فعال، دانش‌آموزان باید در معرض تجربه‌های یادگیری مشارکتی، گفت‌وگو، تحلیل مسائل اجتماعی و تمرین مسئولیت اجتماعی قرار گیرند (Ameen, 2018; Nurjanah, 2024; Usmi et al., 2024). تحلیل محتوای کتب درسی عراق نشان می‌دهد که اگرچه تلاش‌هایی در جهت تقویت ارزش‌های سنتی نظیر احترام به قانون، مسئولیت خانوادگی و وحدت ملی صورت گرفته، اما مؤلفه‌هایی نظیر تنوع قومی و دینی، برابری جنسیتی، سواد رسانه‌ای، عدالت اجتماعی و تعاملات جهانی یا به‌طور کامل حذف شده یا بسیار ضعیف مطرح شده‌اند (Lee, 2022; Alkhadra, 2022; Zhorova et al., 2023). این خلأها در حالی است که جوامع معاصر بیش از هر زمان نیازمند تربیت شهروندانی با نگاه جهانی و مهارت‌های ارتباطی گسترده‌اند که بتوانند در فضای چندفرهنگی و دیجیتال کنونی نقش‌آفرینی کنند (Nandi, 2024; Moreira & Vareiro, 2022). افزون بر این، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی باید همراه با تحلیل نظرات متخصصان آموزش و پرورش باشد تا بتوان تصویری واقع‌گرایانه از نقاط قوت و ضعف برنامه‌های درسی ترسیم کرد. پژوهش‌های مقایسه‌ای در زمینه‌ی بازنمایی تربیت شهروندی در کشورهای همسایه نشان داده‌اند که استفاده از روش دلفی و بهره‌گیری از نظرات معلمان و مدیران آموزشی، ابعاد پنهان کارآمدی یا ناکارآمدی محتوای درسی را نمایان می‌سازد (Trškan, 2021; Mohammadi et al., 2020). بر اساس یافته‌های حاصل از مشارکت متخصصان آموزشی عراق، مهم‌ترین ضعف‌های نظام فعلی تربیت اجتماعی، نبود استانداردهای اجرایی و غیبت مهارت‌های کلیدی مانند تفکر انتقادی، سواد رسانه‌ای، و تعامل دموکراتیک در فرآیند آموزش است (Haryati, 2017; Djuwita, 2023).

از سوی دیگر، مؤلفه‌های فرهنگی در محتوای کتاب‌های درسی اجتماعی در عراق غالباً به بازنمایی هویت سنتی قومی و مذهبی محدود شده‌اند، در حالی که تربیت شهروندی مستلزم تمرین پذیرش تفاوت‌ها و آموزش احترام به فرهنگ‌های دیگر است (Wulandari & Kroum, 2019; Murdiono, 2018). پژوهش‌های متعددی بر ضرورت آموزش تنوع فرهنگی، برابری جنسیتی و حقوق اقلیت‌ها در برنامه‌های درسی تأکید کرده‌اند که در مورد عراق تا حد زیادی مغفول مانده‌اند (Alkhadra, 2022; Nurjanah et al., 2024).

فناوری‌های نوین نیز از دیگر حوزه‌هایی هستند که نقش اساسی در تربیت شهروندی امروز دارند، اما متأسفانه در بسیاری از کتاب‌های درسی خاورمیانه‌ای یا غایب هستند یا به صورت کلیشه‌ای مطرح می‌شوند (Shah, 2020; Lee, 2022; Al-Tameemi et al., 2024). شهروند عصر دیجیتال نیازمند مهارت‌هایی مانند تفکر انتقادی دیجیتال، مسئولیت‌پذیری رسانه‌ای و سواد اطلاعاتی است؛ مهارت‌هایی که غالباً در قالب تمرین و فعالیت‌های کلاسی قابل آموزش‌اند، اما در محتوای آموزشی عراق مورد توجه قرار نگرفته‌اند (Al-Hawamdeh & Al-Jarrah, Iqbal, 2023; 2024).

در نهایت، تحلیل سیاست‌گذاری‌های آموزشی در عراق نیز نشان می‌دهد که نبود یک چارچوب استاندارد و الزام‌آور در زمینه تربیت شهروندی، موجب پراکندگی محتوا، رویکردهای سنتی، و غیبت ارزیابی‌های نظام‌مند در کتب درسی شده است (Dvořáková & Lánský, Alokiah, 2022; 2024). مطالعات تجربی نیز بیانگر این واقعیت‌اند که نبود استانداردهای دقیق، منجر به تکرار کلیشه‌ها و بی‌توجهی به تغییرات اجتماعی-فرهنگی معاصر در آموزش رسمی شده است (Alkhadra, 2022; Ermolenko & Кожевников, 2023).

بر این اساس، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از تحلیل کیفی محتوای کتب درسی اجتماعی دوره اول متوسطه عراق و ارزیابی نظرات کارشناسان تربیتی، به دنبال آسیب‌شناسی جامع تربیت اجتماعی-شهروندی در این کشور است.

روش‌شناسی

روش‌شناسی این پژوهش بر مبنای رویکرد ترکیبی (آمیخته) و با هدف آسیب‌شناسی تربیت اجتماعی-شهروندی دانش‌آموزان دوره اول دبیرستان عراق طراحی شده است. این پژوهش از نوع کاربردی بوده و به شیوه اکتشافی-توالی انجام شده است؛ بدین صورت که ابتدا مرحله کیفی مبتنی بر تحلیل محتوای کتب درسی صورت گرفت و سپس بر مبنای یافته‌های مرحله کیفی، ابزار کمی تدوین و آزمون شد. در بخش کیفی، جامعه آماری شامل کلیه کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه عراق در پایه‌های هفتم، هشتم و نهم در سال تحصیلی ۲۰۲۴-۲۰۲۵ بوده است. انتخاب نمونه به روش تمام‌شمار صورت گرفته و همه کتاب‌های مذکور در تحلیل گنجانده شدند. واحد تحلیل در این مرحله شامل جملات متنی، تصاویر، فعالیت‌های آموزشی و پرسش‌های پایان درس بود. برای نمونه، در جدول زیر نمونه‌هایی از واحد تحلیل و مؤلفه‌های مربوطه ارائه شده است:

جدول ۱. واحد تحلیل و مؤلفه‌های مربوطه

نوع واحد تحلیل	نمونه	مؤلفه استاندارد مربوطه
جمله متنی	همه‌ی ما در برابر جامعه و وطن خود مسئول هستیم	شهروندی مسئولانه
پرسش انتهای درس	اگر در مدرسه‌تان زباله زیادی روی زمین ریخته شده باشد، چه می‌کنید؟	مشارکت اجتماعی - حفاظت از محیط زیست
تصویر	تصویری از یک انتخابات در مدرسه با صف رأی‌دهی	تمرین دموکراسی / حق رأی
فعالیت آموزشی	در یک گروه، درباره‌ی نقش علم و فناوری در زندگی امروز بحث کنید	سواد علمی و فناوری

تحلیل محتوا به روش قیاسی با تأکید بر ۱۰ مؤلفه استانداردهای شورای ملی مطالعات اجتماعی (NCSS) انجام شد. این مؤلفه‌ها شامل شهروندی فعال، عدالت اجتماعی، تنوع فرهنگی، علم و فناوری، حقوق بشر و سایر حوزه‌های مرتبط با تربیت شهروندی بودند. فرآیند تحلیل محتوا شامل مراحل آشنایی با کتاب‌های درسی، تعیین واحد تحلیل، طراحی دسته‌های نظری، کدگذاری داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار Excel و ثبت فراوانی مؤلفه‌ها در جداول کدگذاری بود. در بخش کمی، جامعه آماری شامل تمامی معلمان مطالعات اجتماعی شاغل در مدارس دوره اول متوسطه عراق بود که تعداد آن‌ها حدود ۱۲۰۰ نفر برآورد شده است. روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبی بر اساس استان‌های مختلف عراق اتخاذ گردید و در هر طبقه، نمونه‌ها به صورت تصادفی ساده انتخاب شدند. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵ درصد و خطای نمونه‌گیری ۵ درصد، برابر با ۲۹۰ نفر تعیین شد.

ابزار گردآوری داده‌ها در بخش کمی، پرسشنامه‌ای محقق‌ساخته بود که بر اساس یافته‌های کیفی طراحی شد. این پرسشنامه شامل ۲۶ گویه در طیف لیکرت پنج درجه‌ای (کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم) بود و هر گویه به یکی از مؤلفه‌های کلیدی تربیت اجتماعی-شهروندی اشاره داشت. گویه‌های پرسشنامه به گونه‌ای تدوین شدند که ابعاد مختلف شهروندی فعال، عدالت اجتماعی، مشارکت مدنی، تنوع فرهنگی، سواد علمی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را پوشش دهند. جهت بررسی روایی ابزارها، از روش اعتبار محتوا استفاده شد و پرسشنامه و چک‌لیست تحلیل محتوا به تأیید ۵ نفر از اساتید برجسته حوزه علوم تربیتی و مطالعات اجتماعی رسید. برای سنجش پایایی ابزارها، در بخش کیفی ضریب توافق بین کدگذاران (با استفاده از فرمول Holsti) محاسبه شد که مقدار آن برابر با ۰.۸۶ بود. در بخش کمی، پایایی پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ بر مبنای ۳۰ پرسشنامه آزمایشی سنجیده شد و مقدار آلفا برابر با ۰.۹۱ به دست آمد که نشان‌دهنده پایایی بسیار مطلوب ابزار است.

تحلیل داده‌های کیفی بر اساس روش قیاسی-استقرایی انجام شد. ابتدا داده‌های استخراج شده بر مبنای چارچوب نظری استانداردهای شورای ملی مطالعات اجتماعی کدگذاری شدند و سپس با روش تحلیل محتوای توصیفی، جداول فراوانی مؤلفه‌ها ترسیم گردید. در بخش کمی، داده‌های گردآوری‌شده از طریق نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۶ مورد تحلیل قرار گرفتند. ابتدا آمارهای توصیفی شامل میانگین، انحراف معیار، حداقل و حداکثر محاسبه شد. سپس برای بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها، آزمون شاپیرو-ویلک اجرا گردید. در نهایت، برای آزمون فرضیات پژوهش، از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده شد تا مشخص شود آیا میانگین نمرات هر مؤلفه تربیت شهروندی به‌طور معناداری با حد نظری (۳) تفاوت دارد یا خیر.

یافته‌ها

در ابتدا نتایج مربوط به تحلیل محتوای سه کتاب درسی مطالعات اجتماعی عراق در ارتباط با ابعاد تربیت شهروندی-اجتماعی مطابق با استانداردهای شورای ملی مطالعات اجتماعی (NCSS) در جدول شماره ۲ آورده شده است.

جدول ۲. تحلیل محتوای سه کتاب درسی مطالعات اجتماعی عراق در ارتباط با ابعاد تربیت شهروندی-اجتماعی مطابق با استانداردهای شورای

ملی مطالعات اجتماعی (NCSS)

بعد (مطابق NCSS)	مؤلفه	شاخص‌های مشاهده‌شده	نمونه مستند (پایه و صفحه)
فرهنگ	تنوع فرهنگی	ذکر اقوام مختلف عراق	سوم، ص ۱۲
	آداب و رسوم محلی	توضیح در مورد لباس سنتی، غذاهای محلی	اول، ص ۵؛ سوم، ص ۱۰
	انتقال فرهنگی	نقش خانواده در انتقال سنت‌ها	اول، ص ۱۶
زمان، تداوم و تغییر	شناخت تاریخ ملی	تاریخ بین‌النهرین و بابل	دوم، ص ۷ تا ۱۸
	درک تحولات تاریخی	جنگ‌ها و تحولات سیاسی - جغرافیایی	سوم، ص ۳۰؛ ۴۵
	پیوست تاریخی	مقایسه گذشته و حال یک موقعیت	سوم، ص ۵۲
هویت فردی	رشد شخصیت	ویژگی‌های دانش‌آموز نمونه	دوم، ص ۱۰
	نقش نهادها در شکل‌گیری هویت	خانواده، مدرسه، جامعه	اول، ص ۲۳؛ ۳۱
	خودشناسی	اهمیت مسئولیت‌پذیری فردی	دوم، ص ۱۵
نهادهای اجتماعی	ساختار خانواده	انواع خانواده در عراق	اول، ص ۸
	نهاد آموزش	نقش مدرسه در جامعه	دوم، ص ۲۰
	نهادهای رسمی	مجلس، دولت، پلیس	سوم، ص ۳۳؛ ۴۲
تعامل انسان با محیط	شناخت منابع طبیعی	معرفی رودخانه‌ها، کوه‌ها	اول، ص ۱۱؛ سوم، ص ۱۸
	تأثیر محیط بر زندگی انسان	اثر تغییرات اقلیمی بر معیشت	سوم، ص ۲۴
	مکان‌یابی جغرافیایی	استفاده از نقشه عراق	اول، ص ۱۸
حکومت و مدنیت	قانون اساسی و حقوق	تعریف قانون اساسی عراق	دوم، ص ۳۶
	مشارکت سیاسی	معرفی حق رأی و نقش شهروندان	سوم، ص ۴۱
	ساختار حکومت	توضیح درباره دولت و مجلس	دوم، ص ۴۱
اقتصاد	منابع درآمد خانواده	بررسی شغل‌های سنتی	اول، ص ۲۶
	مفاهیم مصرف و صرفه‌جویی	آموزش مفهوم صرفه‌جویی اقتصادی	اول، ص ۳۹
	تجارت بین‌الملل	معرفی صادرات و واردات عراق	سوم، ص ۲۸
علم، فناوری و جامعه	ابزارهای ارتباطی سنتی	نقش تلفن و رادیو در زندگی مردم	دوم، ص ۱۹
	اثر فناوری‌های نوین	استفاده از اینترنت در آموزش	سوم، ص ۴۴
	تغییرات فناوریانه اجتماعی	تأثیر شبکه‌های اجتماعی	سوم، ص ۳۵
روابط جهانی	روابط منطقه‌ای	همکاری با کشورهای همسایه	سوم، ص ۱۷
	سازمان‌های بین‌المللی	اشاره به سازمان‌های منطقه‌ای	سوم، ص ۳۸
ارزش‌ها و اصول مدنی	مسئولیت اجتماعی	مشارکت در کارهای داوطلبانه	اول، ص ۱۴
	رعایت قانون	آموزش حفظ نظم اجتماعی	اول، ص ۹
	عدالت و برابری	معرفی مفاهیم عدالت اجتماعی	دوم، ص ۳۰

۱. فرهنگ (فراوانی: ۴ مورد درصد: ۱۱/۸): این بعد شامل معرفی آداب و رسوم، پوشش سنتی، غذاهای محلی و نقش خانواده در انتقال فرهنگ بوده است. با وجود اشاره به فرهنگ بومی عراق، تنوع فرهنگی، اقوام مختلف، و فرهنگ‌های جهانی به‌طور جدی مغفول مانده‌اند. انتظار می‌رفت مولفه‌هایی مانند احترام به فرهنگ‌های دیگر و تعامل فرهنگی نیز پوشش داده شوند.

۲. زمان، تداوم و تغییر (فراوانی: ۴ مورد درصد: ۱۱/۸): تاریخ تمدن‌های بین‌النهرین، جنگ‌ها، و تحولات سیاسی گذشته در کتاب‌های درسی پوشش داده شده است. اما به تغییرات معاصر و نحوه تأثیر آن‌ها بر هویت و جامعه کمتر توجه شده و اغلب تمرکز بر روایت‌های تاریخی سنتی بوده است.

۳. هویت فردی (فراوانی: ۴ مورد درصد: ۱۱/۸): شناسایی نقش دانش‌آموزان در خانواده، الگوهای رفتاری، و ویژگی‌های شخصیتی در چندین موقعیت اشاره شده است. با این حال، هویت اجتماعی، جنسیتی، و چندبعدی افراد نادیده گرفته شده‌اند و تعریف از هویت بیشتر ایستا و سنتی است تا پویای مدرن.

۴. نهادهای اجتماعی (فراوانی: ۴ مورد درصد: ۱۱/۸): مفاهیمی مانند ساختار خانواده، نقش مدرسه، و نهادهای دولتی مطرح شده‌اند. با این حال، نهادهای مدنی غیردولتی، سازمان‌های مردم‌نهاد و نهادهای داوطلبانه کاملاً حذف شده‌اند که یک خلأ مهم در تربیت اجتماعی است.

۵. تعامل انسان با محیط (فراوانی: ۴ مورد درصد: ۱۱/۸): جغرافیا، رودخانه‌ها، منابع آب، و اقلیم عراق با استفاده از نقشه و تصاویر معرفی شده‌اند. اما آموزش توسعه پایدار، بحران‌های زیست‌محیطی و مسئولیت شهروندان در قبال محیط زیست غایب است.

۶. حکومت و مدنیت (فراوانی: ۳ مورد درصد: ۸/۸): تعاریف پایه از قانون اساسی، حق رأی، و ساختار دولت در کتاب‌های درسی آمده‌اند. با این حال، آموزش مشارکت سیاسی فعال، حقوق مدنی، مسئولیت‌پذیری مدنی و نقادی در برابر قدرت وجود ندارد.

۷. اقتصاد (فراوانی: ۳ مورد درصد: ۸/۸): مباحث اقتصادی به بازارهای سنتی، منابع درآمد خانوار، و مفاهیم ساده‌ای از تجارت پرداخته‌اند. از تحلیل نظام بازار، مصرف آگاهانه، نوآوری، کارآفرینی و اقتصاد جهانی اثری نیست. اقتصاد به صورت سنتی و ایستا معرفی شده است.

۸. علم، فناوری و جامعه (فراوانی: ۳ مورد درصد: ۸/۸): نمونه‌هایی مانند اینترنت، موبایل، و شبکه‌های اجتماعی اشاره شده است. اما تحلیل نقش فناوری در تحول جامعه، آموزش سواد رسانه‌ای، و چالش‌های عصر دیجیتال مشاهده نمی‌شود. جای آموزش‌های فناورانه مدرن در برنامه درسی خالی است.

۹. روابط جهانی (فراوانی: ۲ مورد درصد: ۵/۹): اشاره‌هایی گذرا به روابط با کشورهای همسایه و سازمان‌های منطقه‌ای دیده می‌شود. اما آموزش شهروندی جهانی، ارتباطات فرهنگی، چالش‌های جهانی مانند مهاجرت یا صلح جهانی کاملاً نادیده گرفته شده‌اند. این بعد ضعیف‌ترین بعد برنامه درسی است.

۱۰. ارزش‌ها و اصول مدنی فراوانی: ۳ مورد درصد: ۸/۸): مسائل مربوط به رعایت قانون، مشارکت اجتماعی، کار داوطلبانه و حفاظت از محیط‌زیست مطرح شده است. با این حال، مفاهیم دموکراسی مشارکتی، حقوق اقلیت‌ها، و تصمیم‌گیری جمعی مورد غفلت واقع شده است. در جدول بعدی، خلاصه‌ای از فراوانی مؤلفه‌های یادگیری، نگرشی و مهارتی استخراج شده از این تحلیل، در قالب گزارش آماری ارائه می‌شود.

جدول ۳. فراوانی و درصد فراوانی ابعاد سه‌گانه کتاب اول متوسطه

نوع بعد تحلیلی	فراوانی مشاهده شده	درصد فراوانی (%)	توضیح تکمیلی
حوزه‌های یادگیری	۶۳ مورد	۵۰/۰۴٪	بیشترین حجم محتوای کتاب به ارائه دانش تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی اختصاص دارد. این موارد شامل معرفی تمدن‌ها، ساختار اجتماعی، علم، اقتصاد، سیاست و جغرافیای جمعیتی است.
نگرش‌ها و ارزش‌ها	۳۹ مورد	۳۰/۹۶٪	بخش قابل توجهی از محتوا به تقویت ارزش‌هایی مانند احترام به تفاوت‌ها، عدالت، هویت فرهنگی، حفاظت محیط زیست و مسئولیت اجتماعی پرداخته است. تصاویر و جملات کلیدی عامل انتقال این ارزش‌ها هستند.
مهارت‌های یادگیری	۲۴ مورد	۱۹/۰۰٪	مهارت‌هایی نظیر گفت‌وگوی گروهی، مقایسه، تحلیل تاریخی، استنتاج، طراحی پوستر، نمودار، و نوشتن متون تحلیلی در قالب فعالیت‌های کلاسی یا تمرین‌ها ارائه شده‌اند. با این حال، سهم آن نسبت به دو مؤلفه دیگر کمتر است.
جمع کل موارد تحلیل شده	۱۲۶ مورد	۱۰۰٪	کلیه تحلیل‌ها بر اساس مصادیق واقعی از متن، تصاویر، فعالیت‌ها و نمودارها انجام شده و صحت آن‌ها با منابع اصلی کتاب تطبیق داده شده است.

توسعه فردی و تحول سازمانی

تسلط محتوای دانشی بر کتاب، نشانه‌ای از ساختار سنتی آموزش است، هرچند نشانه‌هایی از یادگیری فعال و تأمل‌برانگیز نیز در کتاب دیده می‌شود. میزان بالای نگرش‌ها و ارزش‌ها، به‌ویژه در فصل‌های مرتبط با جامعه مدنی و محیط زیست، مؤید تلاش برای انتقال مفاهیم اجتماعی و شهروندی در قالب‌های جذاب است. کم بودن محتوای مهارتی یکی از ضعف‌های آشکار این کتاب است و نشان می‌دهد در طراحی برنامه درسی، باید بیشتر به مهارت‌های مشارکتی، گفت‌وگو، استدلال و تصمیم‌گیری توجه شود.

جدول ۴. فراوانی و درصد فراوانی ابعاد سه‌گانه کتاب دوم متوسطه

بعد تحلیلی	فراوانی مشاهده شده	درصد فراوانی (%)	نمونه مصداق‌ها (ترکیب متن و تصویر)
حوزه‌های یادگیری	۳۱ مورد	۴۶٪	مفاهیم تمدنی، ساختار حکومت اسلامی، طبقات اجتماعی، نقش علما، جغرافیای فرهنگی عراق
نگرش‌ها و ارزش‌ها	۲۱ مورد	۳۱٪	احترام به قانون، وحدت ملی، حفظ میراث فرهنگی، ارزش نهاد خانواده، رفتارهای اخلاقی
مهارت‌های یادگیری	۱۵ مورد	۲۳٪	فعالیت‌های تحلیلی درباره حکومت‌ها، مشارکت در گفت‌وگو، طراحی پوستر، سؤالات تفسیری
جمع کل موارد	۶۷ مورد	۱۰۰٪	

در کتاب دوم متوسطه، نسبت بالای محتوای حوزه یادگیری، نشان می‌دهد که این کتاب بیشتر بر انتقال دانش و مفاهیم تاریخی-اجتماعی تمرکز دارد. با این حال، نگرش‌ها و ارزش‌ها نیز در لایه‌های محتوایی (مانند آموزه‌های اخلاقی، نقش شهروندی، احترام به تنوع) دیده می‌شود. سهم مهارت‌ها در مقایسه با دو بعد دیگر کمتر است، که نشان از ضعف نسبی در آموزش مهارت‌های مشارکتی، تفکر انتقادی و فعالیت‌های عملی دارد. این موضوع می‌تواند مبنایی برای بازنگری در طراحی فعالیت‌های درسی آینده قرار گیرد.

جدول ۵. فراوانی و درصد فراوانی ابعاد سه‌گانه کتاب سوم متوسطه

بعد تحلیلی	فراوانی مشاهده شده	درصد فراوانی (%)	نمونه مصداق‌ها (ترکیب متن و تصویر)
حوزه‌های یادگیری	۲۶ مورد	حدود ۴۰٪	حقوق بشر، ساختار حکومت، مفاهیم قانون و مشارکت، امنیت اجتماعی، جغرافیای سیاسی
نگرش‌ها و ارزش‌ها	۲۵ مورد	حدود ۳۸٪	پذیرش تفاوت‌ها، مشارکت زنان، همدلی اجتماعی، احترام به قانون، هویت ملی
مهارت‌های یادگیری	۱۴ مورد	حدود ۲۲٪	طراحی کمپین مدنی، تحلیل پوستر، مقایسه نقش نهادها، تمرین‌های کاربردی برای زندگی شهروندی
جمع کل موارد	۶۵ مورد	۱۰۰٪	

در کتاب سوم متوسطه، برخلاف دو کتاب دیگر، تعادل بیشتری میان سه بعد اصلی دیده می‌شود. محتوای نگرشی و مهارتی به طور ملموسی افزایش یافته که نشان‌دهنده توجه به پرورش شهروند فعال، آموزش تفکر مدنی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی است. این کتاب بیشترین هماهنگی را با اهداف استاندارد شورای ملی مطالعات اجتماعی در حوزه تربیت شهروندی دارد.

بر اساس نتایج، اکثریت پاسخ‌دهندگان مرد (۵۸٫۶٪)، دارای مدرک کارشناسی (۶۳٫۸٪) و در گروه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال (۴۸٫۳٪) بودند. بیشترین سابقه خدمت بین ۱۱ تا ۲۰ سال (۴۱٫۴٪) قرار داشت و بیشتر معلمان در شهرهای متوسط و کوچک (۴۴٫۸٪) مشغول به کار بودند.

جدول ۶. آزمون شاپیروویلک برای بررسی نرمال بودن داده‌ها

بعد مفهومی	آماره W	Sig. (سطح معناداری)	تفسیر
مفاهیم پایه تربیت شهروندی	۰/۹۶۷	۰/۰۷۲	نرمال (Sig > ۰/۰۵)
نگرش‌ها و مهارت‌های اجتماعی	۰/۹۵۸	۰/۰۶۵	نرمال (Sig > ۰/۰۵)
رفتارهای مدنی و مشارکتی	۰/۹۷۱	۰/۰۹۸	نرمال (Sig > ۰/۰۵)

چون سطح معناداری در همه ابعاد بیشتر از ۰.۰۵ است، توزیع نمرات در هر سه بعد نرمال فرض می‌شود و می‌توان از آزمون t تک‌نمونه‌ای استفاده کرد.

جدول ۷. آزمون t تک‌نمونه‌ای برای تحلیل گویه‌های پرسشنامه

ردیف	شماره گویه	میانگین	t مشاهده شده	Sig. (p-value)	تفسیر
۱	گویه ۱	۳/۷۸	۷/۹۴	۰/۰۰۰	معنادار (مطلوب)
۲	گویه ۲	۳/۵۵	۵/۱۱	۰/۰۰۰	معنادار (مطلوب)
۳	گویه ۳	۳/۹۰	۹/۱۰	۰/۰۰۰	معنادار (خیلی مطلوب)
۴	گویه ۴	۳/۷۲	۶/۲۵	۰/۰۰۰	معنادار
۵	گویه ۵	۳/۸۵	۸/۱۰	۰/۰۰۰	معنادار
۶	گویه ۶	۳/۹۱	۹/۳۰	۰/۰۰۰	معنادار
۷	گویه ۷	۳/۳۲	۲/۲۰	۰/۰۳۵	معنادار ضعیف
۸	گویه ۸	۳/۵۷	۴/۲۷	۰/۰۰۰	معنادار
۹	گویه ۹	۴/۰۲	۱۰/۵۸	۰/۰۰۰	معنادار قوی
۱۰	گویه ۱۰	۳/۷۰	۵/۶۴	۰/۰۰۰	معنادار
۱۱	گویه ۱۱	۳/۴۶	۳/۸۹	۰/۰۰۱	معنادار
۱۲	گویه ۱۲	۳/۲۱	۱/۳۸	۰/۱۶۵	غیرمعنادار
۱۳	گویه ۱۳	۳/۷۹	۷/۰۲	۰/۰۰۰	معنادار
۱۴	گویه ۱۴	۴/۱۰	۱۱/۳۰	۰/۰۰۰	بسیار مطلوب
۱۵	گویه ۱۵	۳/۵۵	۴/۱۰	۰/۰۰۰	معنادار
۱۶	گویه ۱۶	۳/۸۳	۸/۰۱	۰/۰۰۰	معنادار
۱۷	گویه ۱۷	۳/۶۲	۴/۸۵	۰/۰۰۰	معنادار
۱۸	گویه ۱۸	۳/۲۹	۲/۰۲	۰/۰۴۵	معنادار ضعیف
۱۹	گویه ۱۹	۳/۵۸	۴/۹۰	۰/۰۰۰	معنادار
۲۰	گویه ۲۰	۳/۶۶	۵/۴۵	۰/۰۰۰	معنادار
۲۱	گویه ۲۱	۳/۹۲	۹/۲۵	۰/۰۰۰	معنادار
۲۲	گویه ۲۲	۳/۳۸	۲/۹۸	۰/۰۰۵	معنادار
۲۳	گویه ۲۳	۳/۶۹	۶/۱۵	۰/۰۰۰	معنادار
۲۴	گویه ۲۴	۳/۳۰	۱/۹۵	۰/۰۵۱	مرز معناداری
۲۵	گویه ۲۵	۳/۷۵	۷/۳۱	۰/۰۰۰	معنادار
۲۶	گویه ۲۶	۳/۸۰	۸/۱۵	۰/۰۰۰	معنادار

بیشتر گویه‌ها وضعیت مطلوب و معنادار دارند و چند گویه مانند گویه ۱۲ و ۲۴ در وضعیت غیرمعنادار یا مرزی هستند و می‌توانند به‌عنوان نقاط بهبود در برنامه درسی در نظر گرفته شوند.

نقاط قوت و ضعف برنامه درسی مطالعات اجتماعی در دوره‌ی دبیرستان اول متوسطه بر اساس استانداردهای شورای ملی در ادامه مورد بررسی قرار گرفته است. به‌منظور بررسی نقاط قوت و ضعف، محتوا و ساختار سه کتاب درسی «الاجتماعیات» پایه‌های اول، دوم و سوم دوره اول متوسطه در عراق مورد بررسی دقیق قرار گرفت. مبنای تحلیل، ده مؤلفه‌ی استانداردهای شورای ملی مطالعات اجتماعی ایالات متحده (NCSS) بود که در بسیاری از کشورهای پیشرفته برای طراحی آموزش اجتماعی-شهروندی استفاده می‌شود. در این بررسی، نقاط قوت و ضعف هر مؤلفه در قالب تعداد کدهای شناسایی‌شده، مصادیق بارز، صفحات مشخص، و تحلیل کیفی تنظیم شد. واحد تحلیل شامل: متن، تصاویر، فعالیت‌ها، سؤالات درسی و مثال‌های موجود در کتاب‌ها بوده است. جدول زیر حاصل این تحلیل عمیق است:

جدول ۸. تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه عراق بر اساس ۱۰ مؤلفه شورای ملی

ردیف	مؤلفه شورای ملی	مصادیق بارز در کتاب‌ها	نمونه صفحه	تعداد کدها	نقاط قوت	نقاط ضعف
۱	فرهنگ	پوشش سنتی، غذاها، رسوم قبیله‌ای	پایه دوم ص ۲۲، سوم ص ۱۰	۲۰	معرفی فرهنگ محلی با تصاویر	عدم اشاره به فرهنگ‌های دیگر یا تنوع قومی
۲	زمان، تداوم و تغییر	تاریخ عراق با تمرکز بر تمدن‌های باستان	دوم ص ۳۵، سوم ص ۵۲	۲۷	پرداختن به تاریخ بین‌النهرین و بابل	کم‌توجهی به تغییرات معاصر
۳	مردم، مکان‌ها و محیط‌ها	نقشه‌ها، اقلیم عراق، رودخانه دجله و فرات	اول ص ۱۶، سوم ص ۲۴	۳۵	پوشش مناسب جغرافیا و منابع طبیعی	عدم پیوند محیط با توسعه پایدار
۴	فرد و هویت	نقش دانش‌آموز، خانواده، ارزش‌های اخلاقی	سوم ص ۱۲، دوم ص ۱۸	۱۵	تقویت هویت فردی و ملی	ضعف در پرداختن به تنوع هویت‌ها
۵	نهادهای و گروه‌ها	خانواده، مدرسه، مسجد	دوم ص ۱۰، سوم ص ۴۲	۱۷	معرفی ساختارهای اجتماعی اولیه	عدم تبیین نهادهای مدنی و نقش آن‌ها
۶	قدرت، اقتدار و حکومت	حکومت عراق، وظایف شهروندان	دوم ص ۴۰، سوم ص ۶۰	۱۴	آشنایی با مفاهیم ابتدایی حکومت	کم‌توجهی به مشارکت دموکراتیک
۷	تولید، توزیع و مصرف	کشاورزی، نفت، بازار سنتی	سوم ص ۲۸، دوم ص ۳۶	۲۲	اشاره به منابع درآمدی و شغل‌ها	غفلت از مصرف مسئولانه و اقتصاد نوین
۸	علم، فناوری و جامعه	فناوری آبیاری، جاده‌سازی	سوم ص ۳۲	۱۲	ذکر نمونه‌های فنی ملموس	کمبود محتوای فناورانه نوین
۹	ارتباطات جهانی	سازمان ملل، روابط با کشورهای همسایه	سوم ص ۵۵	۸	ذکر نمادین از ارتباطات بین‌المللی	عدم تبیین عمیق جهانی‌شدن و ارتباطات فرهنگی
۱۰	حقوق و مسئولیت‌های مدنی	حق رأی، نظم عمومی، مسئولیت در جامعه	دوم ص ۴۵، سوم ص ۶۵	۱۶	بیان مفاهیم شهروندی پایه	نبود تمرکز بر حقوق اقلیت‌ها و برابری

نقاط قوت شامل پرداخت مناسب به مفاهیم پایه جغرافیایی و تاریخی، وجود نمونه‌های ملموس از فرهنگ، محیط، و تولیدات کشور عراق و تقویت نسبی هویت ملی و ارزش‌های اخلاقی سنتی بود. نقاط ضعف شامل کم‌توجهی به مهارت‌های شهروندی دموکراتیک، ارتباطات جهانی، و تنوع فرهنگی، عدم پوشش کافی حقوق بشر و مسئولیت‌های مدنی در سطح کاربردی و غفلت از علوم و فناوری روز و نقش آن‌ها در پیشرفت اجتماعی.

در ادامه، با استناد به محتوای کتاب‌های درسی «الاجتماعیات» پایه‌های اول، دوم و سوم دوره اول متوسطه عراق، و بر مبنای ده مؤلفه استاندارد شورای ملی مطالعات اجتماعی (NCSS)، فرصت‌ها و تهدیدهای موجود در نظام آموزشی عراق در ارتباط با تربیت شهروندی-اجتماعی، شناسایی و تحلیل کیفی شدند. این تحلیل با بهره‌گیری از مشاهده ساختار کتاب‌ها، محتوای درسی، سؤالات و فعالیت‌ها، تصاویر و اهداف رسمی انجام شد. نتایج به‌صورت جدول زیر خلاصه می‌گردد:

جدول ۹. تحلیل محتوای مؤلفه‌های شورای ملی (فرصت‌ها و تهدیدها)

ردیف	مؤلفه شورای ملی	فرصت‌های موجود	تهدیدها و محدودیت‌ها	صفحات و شواهد بارز
۱	فرهنگ	تاکید بر هویت فرهنگی محلی، رسوم سنتی	کم‌توجهی به تنوع قومی و مذهبی	دوم: ۲۲، سوم: ۱۰
۲	تداوم و تغییر	پوشش تاریخ باستان و تحولات اولیه	حذف تحولات معاصر و دیدگاه‌های انتقادی	دوم: ۳۵، سوم: ۵۲
۳	مردم، مکان و محیط	نقشه‌خوانی و آشنایی با اقلیم عراق	نبود آموزش محیط‌زیستی و توسعه پایدار	اول: ۱۶، سوم: ۲۴
۴	فرد و هویت	تقویت نقش اجتماعی دانش‌آموز	غفلت از آموزش مسئولیت‌های فردی نوین	سوم: ۱۲، دوم: ۱۸
۵	نهادهای و گروه‌ها	آموزش ساختار خانواده و مدرسه	نبود محتوای مربوط به سازمان‌های مدنی	دوم: ۱۰، سوم: ۴۲
۶	قدرت و حکومت	شناخت اولیه از دولت و نظام اجتماعی	بی‌توجهی به مشارکت سیاسی و حقوق مدنی	دوم: ۴۰، سوم: ۶۰
۷	تولید و مصرف	مثال‌هایی از اقتصاد سنتی عراق	حذف مباحث اقتصادی مدرن و کارآفرینی	سوم: ۲۸، دوم: ۳۶
۸	علم و فناوری	اشاره به فناوری‌های سنتی مانند آبیاری	فقدان آموزش‌های دیجیتال و نوین	سوم: ۳۲
۹	ارتباطات جهانی	معرفی کشورهای همسایه و سازمان‌های منطقه‌ای	عدم درک مفهوم جهانی‌شدن و شهروندی جهانی	سوم: ۵۵
۱۰	حقوق و مسئولیت‌ها	نظم اجتماعی، وظایف شهروندی	حذف کامل مباحث حقوق بشر، آزادی بیان	دوم: ۴۵، سوم: ۶۵

مطابق جدول فوق، فرصت‌های نهفته در کتاب‌های اجتماعی شامل ارزش‌گذاری بر هویت ملی، تاکید بر ساختارهای اولیه خانواده و جامعه، آموزش اقلیم جغرافیایی کشور و استفاده از نمونه‌های بومی هستند که می‌توانند پایه‌ای برای تقویت تربیت اجتماعی باشند. با این حال، تهدیدهای جدی نیز وجود دارد که مانع تحقق کامل اهداف تربیت شهروندی بر اساس استانداردهای جهانی می‌شود. مهم‌ترین فرصت‌ها شامل حضور مفاهیم سنتی فرهنگی که می‌تواند پایه‌ای برای آموزش هویت فرهنگی باشد، ساختار نسبی منظم در معرفی نهادهای اجتماعی مثل خانواده و مدرسه و پوشش جغرافیایی خوب در شناخت مناطق مختلف عراق. مهم‌ترین تهدیدها و محدودیت‌ها شامل فقدان آموزش تفکر انتقادی و مهارت‌های تصمیم‌گیری اجتماعی، نبود محتوای مؤثر در حوزه حقوق بشر، آزادی‌های مدنی، مشارکت سیاسی، نادیده‌گرفتن مفاهیم جهانی مانند جهانی‌شدن، فناوری‌های نوین، و تنوع فرهنگی و عدم آموزش مشارکت مدنی، سازمان‌های غیردولتی، فعالیت‌های داوطلبانه می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که محتوای کتب درسی اجتماعی دوره اول متوسطه عراق تنها بخشی از مؤلفه‌های مورد انتظار در تربیت اجتماعی-شهروندی مطابق با استانداردهای شورای ملی مطالعات اجتماعی (NCSS) را پوشش می‌دهند و بسیاری از مؤلفه‌ها به صورت ناقص، سطحی یا کلیشه‌ای ارائه شده‌اند. در این میان، بیشترین تمرکز بر ابعاد دانشی مانند معرفی تاریخ، جغرافیا و ساختارهای سنتی اجتماعی بوده و سهم نگرشی و به‌ویژه مهارتی بسیار کمتر بوده است. چنین الگوی توزیعی نشان‌دهنده سلطه‌ی الگوی سنتی و انتقال‌محور آموزش اجتماعی در عراق است که با اهداف تربیت شهروندی مشارکتی و مدرن فاصله‌ی معناداری دارد. مطالعات بین‌المللی نیز یافته‌های مشابهی را تأیید می‌کنند. برای مثال، پژوهش (Usmi et al., 2024) نشان داد که در بسیاری از نظام‌های آموزشی آسیا، به‌ویژه در مقاطع پایین تحصیلی، محتوای آموزش شهروندی بیشتر بر ارزش‌های ایستا و ساختارهای رسمی تمرکز دارد و از آموزش مهارت‌های عملی و تفکر انتقادی غفلت شده است. در پژوهشی دیگر، (Iqbal et al., 2023) با تحلیل کتب درسی مطالعات اجتماعی پاکستان، به این نتیجه رسید که سهم مؤلفه‌های شهروندی فعال، مشارکت مدنی، برابری جنسیتی و تنوع فرهنگی بسیار اندک بوده و بیشتر مفاهیم مربوط به مسئولیت‌پذیری فردی یا رعایت قانون در سطح ابتدایی مطرح شده‌اند.

در همین راستا، بررسی داده‌های پژوهش حاضر نشان داد که مؤلفه‌هایی مانند فرهنگ و هویت ملی، بیشترین پوشش را در کتاب‌های درسی داشته‌اند؛ درحالی‌که مفاهیمی نظیر جهانی‌شدن، عدالت اجتماعی، حقوق بشر، سازمان‌های مدنی، و سواد رسانه‌ای یا اصلاً مورد توجه نبوده‌اند یا به‌صورت نمادین و گذرا ذکر شده‌اند. این یافته با نتایج مطالعه (Djuwita, 2023) همسو است که نشان داد در آموزش شهروندی در برخی کشورهای در حال توسعه، مفاهیم مدرن و مشارکتی شهروندی همچنان جایگاه ضعیفی دارند و محتوای آموزشی به بازتولید نظم سنتی تمایل دارد. همچنین، مطالعه (Lee, 2022) بر کتاب‌های درسی ابتدایی در کره جنوبی نشان داد که با وجود تأکید بر هویت ملی، مؤلفه‌های شهروندی جهانی و تفکر بین‌فرهنگی به‌صورت مشخص و ساختارمند وارد برنامه درسی نشده‌اند.

از سوی دیگر، تحلیل یافته‌های پژوهش حاضر بیانگر آن است که مهارت‌های یادگیری، اگرچه در برخی بخش‌ها به‌صورت فعالیت‌های کلاسی و پرسش‌های پایان درس وجود دارند، اما سهم اندکی در مقایسه با ابعاد دانشی و نگرشی دارند. این وضعیت از دیدگاه متخصصان آموزشی نیز تأیید شده و آنان ضعف در آموزش مهارت‌هایی مانند تحلیل مسائل اجتماعی، گفت‌وگوی مدنی، تفکر انتقادی و تصمیم‌گیری گروهی را از جمله چالش‌های جدی تربیت اجتماعی در عراق برشمرده‌اند. در تأیید این موضوع، مطالعه (Aloklah & Obidat, 2022) در اردن نشان داد که اگرچه کتب درسی مفاهیم اجتماعی را منتقل می‌کنند، اما مهارت‌های مورد نیاز برای مشارکت فعال در جامعه به‌طور کامل توسعه نیافته‌اند.

نکته حائز اهمیت دیگر، توجه به ضعف در بازنمایی مفاهیم تنوع فرهنگی، برابری جنسیتی و حقوق اقلیت‌هاست. در حالی‌که عراق کشوری با تنوع قومیتی، مذهبی و زبانی بالاست، محتوای کتب درسی اجتماعی آن عمدتاً بر هویت اکثریت یا گفتمان وحدت ملی سستی متمرکز است و نقش فرهنگ‌های دیگر یا اقلیت‌ها در شکل‌گیری جامعه نادیده گرفته شده است. این امر با یافته‌های پژوهش (Nurjanah et al., 2024) همخوانی دارد که نشان داد کتاب‌های آموزش مدنی در برخی کشورها، نقش مؤلفه‌های جنسیتی و تنوع فرهنگی را به‌صورت نظام‌مند نادیده می‌گیرند یا تحریف می‌کنند. مطالعه (Alkhadra et al., 2022) نیز تأکید کرد که بازنمایی جنسیت در کتاب‌های اجتماعی مدارس اردن، دارای سوگیری مردمحورانه بوده و تصویر محدودی از نقش زنان ارائه می‌دهد، موضوعی که مشابه آن در تحلیل کیفی پژوهش حاضر نیز مشاهده شد.

در بخش مربوط به مؤلفه‌های فناوری و شهروندی دیجیتال نیز نتایج پژوهش حاضر نشان داد که آموزش رسمی در عراق همچنان از تحولات فناورانه عقب مانده است. با اینکه در برخی قسمت‌ها به ابزارهایی مانند اینترنت یا رادیو اشاره شده، اما آموزش سواد رسانه‌ای، مسئولیت‌پذیری در فضای مجازی و چالش‌های زندگی دیجیتال جایگاهی در کتب درسی ندارد. یافته‌های مطالعه (Al-Tameemi et al., 2024) نشان داد که حتی در تجربه‌های آموزش مجازی در عراق، تمرکز بیشتر بر انتقال محتوا بوده و سواد دیجیتال و مهارت‌های نوین شهروندی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین، پژوهش (Shah et al., 2020) در نپال نیز از غیبت مفاهیم شهروندی دیجیتال در تصاویر و فعالیت‌های آموزشی گزارش داده است، که نشان‌دهنده روندی مشابه در کشورهای غیرغربی است.

از منظر ارزشیابی نیز یافته‌های پژوهش نشان داد که در بسیاری از موارد، فعالیت‌های سنجشی در کتب درسی بیشتر شامل پرسش‌های دانشی و گاه نگرشی هستند و ارزیابی از عملکرد، مشارکت عملی یا تصمیم‌گیری مدنی وجود ندارد. این موضوع می‌تواند به آموزش‌های سطحی و مبتنی بر حفظ مطالب منجر شود و فرصت‌های یادگیری مبتنی بر تجربه را از دانش‌آموزان سلب کند. مطابق با نتایج پژوهش (Ermolenko

(Kozhevnikov, 2023)، یکی از چالش‌های آموزش اجتماعی در اروپا شرقی نیز همین تمرکز بیش از حد بر انتقال مفاهیم و فقدان بسترهای عملی برای پرورش مهارت‌های شهروندی بوده است.

علاوه بر تحلیل محتوای کتاب‌ها، تحلیل نتایج حاصل از نظرسنجی متخصصان نشان داد که بخش زیادی از آنان به ضعف ساختار اجرایی، نبود راهنمای معلم، فقدان یکپارچگی در اهداف درسی، و نبود همسویی میان محتوای رسمی و نیازهای جامعه اشاره کرده‌اند. چنین نتیجه‌گیری‌هایی با یافته‌های پژوهش (Mohammadi et al., 2020) که تفاوت‌های میان تجربه‌ی معلمان ایران و عراق را در تدریس بازتابی بررسی کرده بود، هم‌راستا است و بر لزوم طراحی استانداردهای بومی‌سازی‌شده برای تربیت شهروندی در عراق تأکید دارد.

همچنین، بررسی فراوانی مؤلفه‌های آموزشی نشان داد که در کتاب سوم متوسطه، نسبت به دو کتاب دیگر، تعادل بیشتری میان ابعاد دانشی، نگرشی و مهارتی برقرار شده است. این یافته امیدبخش است و می‌تواند الگویی برای بازطراحی کتاب‌های دیگر پایه‌ها باشد. یافته‌هایی مشابه در پژوهش (Aryaningsih et al., 2024) نیز مشاهده شده است که بر نقش مفاهیمی مانند «گوتونگ رویونگ» در کتاب‌های درسی اندونزی تأکید کرده‌اند که ضمن تقویت همکاری و مسئولیت اجتماعی، زمینه‌ی یادگیری مشارکتی را نیز فراهم می‌آورند.

در مجموع، یافته‌های پژوهش حاضر بر نیاز فوری برای بازنگری برنامه‌های درسی اجتماعی عراق تأکید دارد. تحقق تربیت شهروندی فعال و دموکراتیک مستلزم طراحی محتوایی جامع، مشارکتی و چندبعدی است که نه تنها به انتقال دانش، بلکه به تقویت نگرش‌ها و مهارت‌های عملی نیز بپردازد. چنانکه پژوهش (Kılınç et al., 2024) تأکید می‌کند، بازتعریف شهروندی در کتاب‌های درسی ترکیه با محوریت عدالت اجتماعی و مشارکت مدنی، می‌تواند به عنوان الگویی کارآمد برای کشورهای منطقه مورد استفاده قرار گیرد.

از جمله محدودیت‌های این پژوهش، تمرکز صرف بر کتاب‌های درسی اجتماعی دوره اول متوسطه و عدم تحلیل سایر منابع آموزشی مانند راهنمای معلم، رسانه‌های آموزشی یا برنامه‌های غیررسمی مدرسه بود. همچنین، با وجود بهره‌گیری از نظرات متخصصان، دیدگاه دانش‌آموزان به عنوان ذی‌نفعان اصلی نظام آموزش بررسی نشده است. محدودیت دیگر، امکان تعمیم نتایج تنها به نظام آموزشی دولتی است و مدارس خصوصی یا مناطق اقلیت‌نشین در نمونه‌گیری لحاظ نشده‌اند.

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، تحلیل محتوای سایر کتاب‌های درسی مانند تعلیمات دینی، زبان عربی و علوم نیز در ارتباط با مؤلفه‌های شهروندی صورت گیرد تا تصویری جامع‌تر از نظام آموزشی به دست آید. همچنین، بررسی مقایسه‌ای بین عراق و کشورهای همسایه از نظر رویکردهای آموزش شهروندی می‌تواند مسیر بهبود را روشن‌تر سازد. استفاده از روش‌های مشارکتی با حضور دانش‌آموزان و معلمان در طراحی ابزارهای تحلیل نیز پیشنهاد می‌شود.

ضروری است وزارت آموزش و پرورش عراق، چارچوبی جامع و استاندارد برای آموزش شهروندی تدوین کند که همسو با نیازهای جامعه چندفرهنگی و دیجیتال باشد. باید از طریق دوره‌های توانمندسازی معلمان، شیوه‌های نوین تدریس مشارکتی، آموزش تفکر انتقادی و مهارت‌های اجتماعی تقویت شود. همچنین، بازنگری محتوای کتاب‌های درسی با تأکید بر تنوع فرهنگی، برابری، حقوق بشر و شهروندی جهانی از اولویت‌های اصلی است. توصیه می‌شود فرآیند ارزیابی یادگیری نیز به جای تأکید صرف بر آزمون‌های کتبی، به فعالیت‌های میدانی، پروژه‌های گروهی و بازتاب شخصی دانش‌آموزان توجه داشته باشد.

تشکر و قدردانی

از تمامی کسانی که در انجام این پژوهش ما را همراهی کردند تشکر و قدردانی به عمل می‌آید.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در تمامی مراحل پژوهش حاضر اصول اخلاقی مرتبط با نشر و انجام پژوهش رعایت گردیده است.

Extended Abstract

Introduction

In contemporary educational discourse, social and civic education constitutes a fundamental pillar in cultivating responsible, participatory, and culturally aware citizens capable of contributing meaningfully to democratic societies. It extends beyond mere transmission of historical and geographical knowledge and encompasses fostering values, attitudes, and competencies essential for civic engagement, human rights, social justice, environmental responsibility, and global awareness (Shah et al., 2020; Usmi et al., 2024). This multidimensional nature of civic education has prompted international frameworks such as the National Council for the Social Studies (NCSS) to propose comprehensive standards, outlining key themes including culture, time and continuity, individual development, institutions, governance, economy, technology, global connections, and civic ideals.

However, the translation of these standards into national curricula, especially in developing and conflict-affected regions like Iraq, remains inconsistent and fragmented (Djuwita, 2023; Kılınç et al., 2024). Iraq's recent educational trajectory reflects the tensions of post-conflict reconstruction, identity politics, and sectarian divides, all of which influence curriculum design and implementation. Civic education in such a context is not only a pedagogical tool but also a vehicle for nation-building, reconciliation, and cultural integration. Nevertheless, critical investigations have demonstrated that many national curricula in the Middle East, including Iraq, continue to rely on traditional pedagogies, emphasizing rote learning, uncritical nationalism, and top-down moral instruction, often at the expense of participatory civic values and pluralistic thinking (Aloklah & Obidat, 2022; Iqbal et al., 2023).

In light of these concerns, this study examines the pathology of social-civic education in Iraqi lower secondary schools by analyzing the content of social studies textbooks. The goal is to assess the alignment of textbook content with the NCSS standards and identify gaps that hinder the holistic development of civic competencies among students. While some previous research has addressed similar themes in neighboring countries such as Jordan, Pakistan, and Indonesia (Al-Hawamdeh & Al-Jarrah, 2024; Aryaningsih et al., 2024; Nurjanah et al., 2024), there is a pressing need for in-depth, localized, and systematic analyses specific to Iraq. The present study fills this gap by conducting both a content analysis of the textbooks and a Delphi-based expert consultation with Iraqi educational specialists.

Methods and Materials

This study followed a mixed-method exploratory-sequential design, integrating qualitative and quantitative approaches to identify, analyze, and interpret the presence or absence of social-civic education components in Iraqi lower secondary school textbooks. In the qualitative phase, content

analysis was conducted on all social studies textbooks used in grades 7, 8, and 9 during the 2024–2025 academic year in Iraq. Units of analysis included textual sentences, illustrations, end-of-lesson questions, and instructional activities.

The analysis applied a deductive coding method based on the ten core components of the NCSS standards, including active citizenship, cultural diversity, social justice, human rights, science and technology, environmental awareness, global communication, and institutional structures. The coding process involved two independent coders, and inter-rater agreement was calculated using Holsti's method. In the subsequent Delphi phase, a questionnaire was developed based on the qualitative findings and distributed to a purposive sample of 40 education experts in Iraq. The questionnaire consisted of 26 items measured on a five-point Likert scale. Data reliability was verified through Cronbach's alpha ($\alpha = 0.91$), and data were analyzed using descriptive and inferential statistics, including Kendall's W and one-sample t-tests.

Findings

The content analysis of the three textbooks revealed significant imbalances in the representation of NCSS civic education components. Overall, the textbooks heavily emphasized knowledge domains (50.04%) such as historical facts, geography, and basic social concepts. Attitudinal components constituted 30.96% of content, often embedded in moral lessons and nationalistic narratives. However, skill-based components—including analytical thinking, dialogue, decision-making, and civic action—only accounted for 19% of textbook material.

In terms of thematic coverage, the textbooks addressed some aspects of culture, national identity, environmental geography, and government structures. For example, traditional customs, clothing, and local foods were mentioned as part of cultural identity, while rivers, climate zones, and agricultural practices were included under geography. However, components such as cultural pluralism, minority rights, gender equality, democratic participation, global citizenship, and technological literacy were largely absent or underrepresented.

Textbook 1 focused predominantly on historical narratives and basic societal roles, with limited attention to contemporary challenges or active citizenship. Textbook 2 included slightly more civic content, such as legal structures and national values, but maintained a top-down tone. Textbook 3 presented a more balanced inclusion of participatory and civic themes, such as human rights, community campaigns, and law enforcement, indicating incremental progress. Despite this, none of the textbooks sufficiently incorporated the NCSS standards in a comprehensive manner.

The Delphi panel confirmed these findings. Experts noted that while the textbooks present an adequate volume of factual content, they lack depth in teaching democratic values, critical citizenship, and civic engagement practices. Items such as awareness of civil society organizations, collaborative decision-making, volunteerism, digital responsibility, and environmental stewardship were either weakly addressed or completely excluded. The highest levels of agreement among experts were observed in the deficiencies related to participatory learning, civic skills, and global awareness.

Quantitative analysis showed that most questionnaire items related to civic knowledge and attitudes received statistically significant positive ratings, while items tied to civic skills and democratic participation scored significantly lower. For instance, students were considered adequately exposed to concepts of responsibility, law-abiding behavior, and national identity, but not to rights advocacy, gender equality, or civic activism.

Discussion and Conclusion

The findings of this study indicate a clear gap between the intended goals of civic education and the actual content delivered through Iraqi lower secondary social studies textbooks. The overemphasis on factual and nationalistic content, coupled with the underrepresentation of participatory and global civic dimensions, suggests that the current curriculum does not adequately equip students with the skills and attitudes needed for active citizenship in a pluralistic and digital world.

The identified imbalance across knowledge, attitudes, and skills is reflective of a broader educational paradigm that favors memorization over engagement. The lack of interactive and student-centered learning components, such as project-based learning, simulations, and civic discussions, further reinforces passive learning habits. This traditional model not only limits students' understanding of complex societal issues but also restricts their ability to develop agency, critical thinking, and civic responsibility.

Additionally, the omission of gender-sensitive content, minority representation, and inclusive cultural narratives points to an implicit reproduction of social hierarchies within the curriculum. Such omissions risk marginalizing students from diverse backgrounds and fail to foster a sense of belonging, equality, and mutual respect—principles that are foundational to democratic life.

The absence of content addressing global challenges, international cooperation, and digital citizenship also reveals a disconnect between curriculum design and the realities of modern society. In an era characterized by rapid technological change and interconnectedness, students must be prepared to navigate digital environments responsibly, engage with global issues, and participate meaningfully in transnational civic spaces.

To address these deficiencies, there is a need for a comprehensive curricular reform in Iraq's social studies education. This should involve revising textbooks to align with NCSS standards, incorporating experiential learning methods, and embedding civic education across subjects and grade levels. Teacher training programs must also be restructured to promote participatory pedagogy and critical citizenship education. Only through such integrated and sustained efforts can the Iraqi educational system contribute to building an informed, empowered, and democratic citizenry.

Limitations

This study was limited to the analysis of social studies textbooks at the lower secondary level and did not consider other educational resources such as teacher manuals, extracurricular programs, or digital content. Furthermore, the study primarily captured expert perspectives and did not include the voices of students, who are the primary beneficiaries of civic education. Additionally, the scope of the sample was confined to the public school system and did not reflect potential differences in private or religious schools.

Suggestions for Future Research

Future research could expand the scope by including comparative analyses across multiple school subjects and educational levels. Investigating students' perceptions of civic education content and their real-life civic engagement behaviors would provide deeper insights into curricular effectiveness. Longitudinal studies examining the impact of revised civic education programs on student outcomes would also be valuable. Moreover, participatory research involving both educators and students in curriculum co-design could yield innovative and context-sensitive frameworks for civic education.

Suggestions for Practice

Educational policymakers should establish clear, localized civic education standards aligned with both global frameworks and Iraq's unique sociopolitical context. Curriculum developers must ensure balanced integration of knowledge, values, and skills related to civic engagement. Teachers should

be supported through targeted professional development in participatory and reflective pedagogy. Schools should foster democratic learning environments where students can practice civic roles, engage in meaningful dialogue, and develop a sense of agency and social responsibility.

References

- Al-Hawamdeh, B. M. M., & Al-Jarrah, A. (2024). The Principles of Democracy That Are Included in the Social, Citizenship, and Civic Education Textbooks, and the Level of Practicing Them by the Teachers From the Viewpoint of the School Principals in Jordan. *Jordanian Educational Journal*, 9(1), 52-76. <https://doi.org/10.46515/jaes.v9i1.463>
- Al-Tameemi, O. K. L., Nadi, M. A., Aljbara, R. R. Y., & Yazdani, Z. (2024). Educational Experts' Lived Experiences of the Virtual Education Networks for Students of Secondary Schools in Selected Countries (Iran, Iraq, Lebanon, and Syria). *Interdisciplinary Journal of Virtual Learning in Medical Sciences*, 15(1), 76-94. <https://doi.org/10.30476/IJVLMS.2024.99405.1243>
- Alkhadra, W. A., Shahzadeh, Y., & Kabarity, A. A. (2022). Gender Disparity in School Textbooks in Jordan: The Case of Arabic and Social Education in Grades 4, 5, and 6. *Dirasat Human and Social Sciences*, 49(3). <https://doi.org/10.35516/hum.v49i3.1376>
- Alokiah, M., & Obidat, H. (2022). Prospective of Future Vision About How Civic and National Education Textbooks Address of Contemporary Social Problems for Upper Basic Stage in Jordan. *Dirasat Human and Social Sciences*, 49(4), 165-181. <https://doi.org/10.35516/hum.v49i4.2044>
- Aryaningsih, M., Wardana, A., & Sheikh, K. S. (2024). Cooperation, Mutual Respect, and Societal Commitment: Meanings of Gotong-Royong in Indonesian Social Studies School-Textbooks. *International Journal of Social Learning (Ijsl)*, 5(1), 59-72. <https://doi.org/10.47134/ijsl.v5i1.297>
- Djuwita, P. (2023). Development of Value-Based Citizens Education Textbook With Innovative Approach. 288-298. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-012-1_36
- Dvořáková, M., & Lánský, O. (2024). Národní, Globální, Anebo Kosmopolitní: České Občanské Vzdělávání Na Rozcestí. *Orbis Scholae*, 17(3), 9-31. <https://doi.org/10.14712/23363177.2024.11>
- Ermolenko, G., & Кожевников, С. Б. (2023). The Value-Semantic Content of the "Social Studies" Course. *Problems of Modern Education (Problemy Sovremennogo Obrazovaniya)*, 4. <https://doi.org/10.31862/2218-8711-2023-4-29-36>
- Iqbal, M., Mahmood, A., & Iqbal, M. Z. (2023). Analysis of Pakistan Studies Curriculum for Secondary Classes in the Context of Civic Education. *Voyage Journal of Educational Studies*, 3(2), 163-176. <https://doi.org/10.58622/vjes.v3i2.56>
- Kılınç, E., Eizadirad, A., & Straub, J. M. (2024). Reconceptualizing Global Citizenship in Turkish Social Studies Textbooks With a Focus on Social Justice. *Comparative and International Education*, 53(1). <https://doi.org/10.5206/cie-eci.v53i1.16592>
- Lee, H. K. (2022). Cultural Elements Analysis and Reconstruction of Elementary English Textbook -Focusing on Global Citizenship. *Asia-pacific Journal of Convergent Research Interchange*, 8(2), 285-294. <https://doi.org/10.47116/apjcri.2022.02.25>
- Mohammadi, S., Mehrmohammadi, M., Ghaderi, M., & Aliasgari, M. (2020). A Comparative Study of Reflective Experiences of Primary School Specialist Teachers in Iran and Iraq to Explain and Identify Reflective Topics. *Iranian Journal of Comparative Education*, https://journal.cesir.ir/article_106848.html
- Moreira, K. H., & Vareiro, R. E. L. (2022). Catholicism in the Civic and Moral Education Textbooks During the Stroessner Government in Paraguay. *Educação Em Revista*, 38. <https://doi.org/10.1590/0102-469837020t>
- Nurjanah, N., Abdulkarim, A., Komalasari, K., & Bestari, P. (2024). Gender Equality in Civic Education Textbook. *Palastren Jurnal Studi Gender*, 16(2), 281. <https://doi.org/10.21043/palastren.v16i2.19089>
- Shah, R., Brett, P., & Thomas, D. P. (2020). Visualizing Civic Values: Representations of Idealized Citizenship Behaviours in Images Found in Nepalese Social Studies Textbooks. *Citizenship Teaching and Learning*, 15(1), 79-99. https://doi.org/10.1386/ctl_00021_1
- Usmi, R., Jatningsih, O., & Sari, M. M. K. (2024). Analysis of Living Values in the Textbook of Civic Education in Higher Education. *Kne Social Sciences*. <https://doi.org/10.18502/kss.v9i2.14883>
- Wulandari, D., & Murdiono, M. (2018). Peace Values on Pancasila and Civic Education Textbooks in Senior High School. <https://doi.org/10.2991/acec-18.2018.26>
- Zhorova, I., Danylyuk, S., & Khudenko, O. (2023). Civic Education of Students by Means of Literature: European Experience. <https://doi.org/10.46727/c.29-30-09-2023.p108-122>